

PREDROMANIČKE CRKVE NA DIJELU JUŽNODALMATINSKIH OTOKA

Uvod

U ovoj smo seriji napisa o predromaničkom sakralnom graditeljstvu na tlu Hrvatske, koju smo započeli s krajnjeg juga, pisali i o brojnim otočkim crkvicama. Posebno ih je mnogo i očuvanih i srušenih na Elafitima pokraj Dubrovnika. Ipak na ostalim južnodalmatinskim otocima, s izuzetkom Brača, takve crkvice nisu znatno zastupljene. Štoviše, moglo bi se reći i da ih ima vrlo malo.

Očito je na gradnju predromaničkih crkvice utjecala blizina kopna, ali tu pojavu ipak nije lako razumjeti. Moglo bi se pretpostaviti da su ih gradili pokršteni i romanizirani Iliri koji su se na otoke i otočiće sklonili pred nadirućom plimom avarskih i slaven-skih plemena. No to bi ujedno značilo da ih, kako se vjerovalo, nisu gradili pokršteni Hrvati. Na to da su ih izgradili doseljenici ponajprije upućuje činjenica da su crkvice rustične i pomalo nezgrapne te da su ožbukane i iznutra i izvana. Naime takva se tehnika mogla i očekivati od onih koji su pristizali iz udaljenih sjevernih i istočnih područja, gdje nije bilo toliko kamena i gdje je su se zgrade najčešće gradile od drva. A slične su crkve, za što postoje nesumnjive povijesne potvrde, gradili pokršteni Hrvati, posebno nadomak i u zaleđu Splita te u okolici Knina. Vjerojatno su stoga ipak i na otocima, posebno najbližima, crkve ipak gradili pridošli i pokršteni Slaveni, posebno što su romanizirani Iliri i prije dokazali da znaju graditi monumentalne zgrade i bazilike.

Bit će da su pridošlice u svome prvom naletu naselile i najbliže obalne otoke, a da su se starosjedioci sklonili u utvrđene gradove i zdanja te na udaljene otoke. To bi na neki način objašnjavalo činjenicu da predromaničkih crkvice ima mnogo na naj-

PRE-ROMANESQUE CHURCHES ON SOUTH DALMATIAN ISLANDS

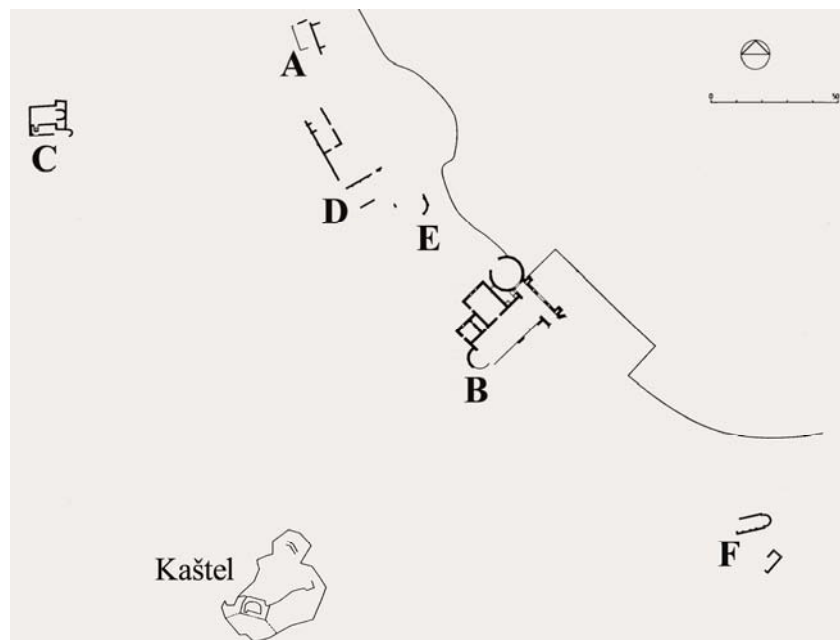
Many pre-Romanesque and early-Romanesque churches adorn islands situated close to the mainland. In this article, the focus is placed on churches located on the islands of Mljet, Lastovo, Vis, Korčula and Hvar, and on small islands in their vicinity. Several exist even on distant islands, such as Mljet and Lastovo, and some of them are even now in good state of repair. On other islands, which are often much bigger in size, such small churches are relatively scarce, only one or two per island. In addition to well preserved medieval churches or their remains, the emphasis is also placed on remains of early Christian churches that were in most instances built near or within big ancient Roman complexes. According to their stylistic features, the churches on south Dalmatian islands belong to the south Dalmatian pre-Romanesque type although, unlike those situated more to the south, they are not topped with a typical dome.

bližim otocima, čak i više negoli na susjednom kopnu, a da ih je na drugim otocima vrlo malo. No to bi istodobno na neki način promijenilo i neke povijesne činjenice, osobito o naseljavanju srednjih i južnih dalmatinskih otoka stanovnicima s neretvanskog područja, koje bizantski car i pisac Konstantin VII. Porfirogenet naziva Paganijom. Ali to zaista nije problem koji treba ili može razriješiti ova serija o predromaničkim crkvama.

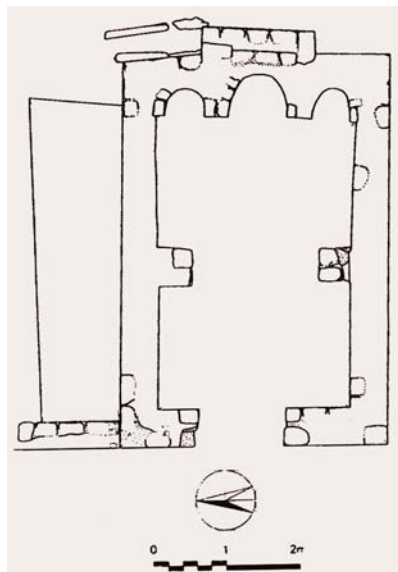
Crkve na otoku Mljetu

Rečeno je već da otoci koji su bliže kopnu obiluju starim predromaničkim crkvama, ali ta pojava nipošto nije ravnomjerna niti se njihov broj smanjuje što se više udaljavamo od obale. Naime, neki ih udaljeni otoci, poput Mljeta i Lastova, imaju više od onih koji su bliže obali.

Bilo kakav opis sakralnog graditeljstva otoka Mljeta moramo započeti



Tlocrt arheoloških naselja u Polačama na Mljetu: A – rimska villa rustica, B – glavna palača, C – ranokršćanska crkva (5. st.), D – kasnoantička građevina, E – ranokršćanska crkva (6. st.), F – srednjovjekovna crkva



Tlocrt ostataka crkve Sv. Pavla na Mljetu

s uvalom Polače i golemim zdanjem po kojoj je luka dobila ime. Radi se o jednoj od najvećoj rimskih građevina na našem tlu. No taj sklop nipošto nije jedinstven. Njegov je začetak jedna rimska *villa rustica* (iz 1. ili 2. st.) na sjevernom dijelu kompleksa. Potom tu je središnja, vjeruje se i nedovršena, velika palača istočnogotskoga komesa Pieriusa iz 489. godine (što je točno utvrđeno na temelju jedne darovnice), danas poznata i po tome što kroz nju prolazi glavna otočka cesta. Na brdu iznad je istodobno izgrađen kasnoantički kaštel, za kojega se prije nije ni znalo, a potom se vjerovalo da je nastao za vladavine cara Justinijana I. Nedaleko od palače postoje ostatci kasnoantičkih građevina s ostacima kupališta iz 5. ili 6. st., a unutar cijeloga sklopa pronađeni su tragovi čak triju crkava. Najveća i najstarija nalazi se sjeverozapadno od palače na padini brijega i vjerojatno je građena u isto



Otkopani temelji arheoloških istraživanja

vrijeme. No i nadomak obali, zapadno od palače, postoje neznatni ostatci još jedne ranokršćanske crkvice, za koju Igor Fisković [1], koji se o tome konzultirao s istraživačem cijeloga kompleksa Josipom Stošićem, pretpostavlja da potječe i 6 st. Štoviše, istočno od palače, nedaleko obale i na povišenom terenu iznad otočke ceste, uočavaju se i ostatci još jedne crkve za koju se vjeruje da potječe iz 13. st. Gotovo je sigurno da su samo tu crkvicu izgradili doseljeni Hrvati, pošto su 24. lipnja neутvrđene godine u 12. st. u krvavom pohodu zauzeli zapadni romanski dio otoka.

Tolika koncentracija sakralnih građevina oko jednoga velikoga staro-

što smo rekli, građena istodobno s palačom. Druga je i nešto starija crkva građena na istočnome rubu zgrada ispod sadašnje ceste, ali su od nje sačuvani neznatni ostatci. Sačuvana se ipak polukružna apsida koja je izvana višekutna, a iznutra polukružna i sedlasto oblikovana, a to je dovoljno da se zaključi kako se radi o crkvi koja je možda imala tri broda u unutrašnjosti. Kod treće se može uočiti gotovo cijela lađa s lezenama na bočnome zidu, a u neposrednoj su blizini ostatci još jedne zgrade sličnog tlocrta [1].

Za nedavna posjeta ovom zanimljivom kompleksu sa žaljenjem smo utvrdili da su, osim glavnog zdanja,



Ranokršćanska crkva (5. st.) u Polačama u vrijeme arheoloških istraživanja

rimskog sklopa ipak je pomalo neobična za pretpostavljenu narav života središnje palače. Najpoznatija je najstarija crkva na zapadnome dijelu cijeloga zdanja, ona koja je građena i prije palače, a za koju se zna da je rekonstruirana u 13. st. Tu je crkvu detaljno prikazao Andrija Mohorovičić [2] i uvijek se navodi u svim prikazima naše kasnoantičke umjetnosti kao primjer crkve T-tlocrta, čija je posebnost upisana apsida u gornjem kraku, a vjerojatno je, kao

sve ostale građevine obrasle neprohodnim gustišem.

Za crkveno graditeljstvo otoka Mljeta, ali ne samo njega, vrlo je značajna gradnja obližnjega benediktinskog samostana i crkve Sv. Marije na istoimenom otočiću usred Velog jezera. Cijeli je otok Mljet benediktinskom redu u Pulsanu u talijanskoj pokrajini Apuliji 1151. darovnicom poklonio Desa, veliki knez Zahumlja, a to je s crkvene strane odobrio papa Ivan XXII. iz 1235. Zna se da

su se benediktinski redovnici Marin, Šimun i Vilim sredinom 12. st. iskrcali u uvali Sutmiholjska i tamo kraće zadržali, a da su potom odlučili izgraditi sadašnji samostan. Sudeći prema nekim papinskim bulama, mljetski je samostan izgrađen vrlo brzo, između 1177. i 1198. Stoga bi i crkva tog samostana, koji je bio feudalni gospodar cijeloga otoka, mogla dijelom pripadati i ranoromaničkim građevinama. No vjerojato se golemo samostansko zdanje ipak gradilo mnogo dulje jer crkva ima izrazita romanička obilježja [3].

Međutim i na drugim dijelovima Mljeta ima zanimljivih građevina. Vjerojatno je najpoznatija crkva na lokalitetu Crkvina pokraj Korita na istočnome dijelu Mljeta, koju su na poticaj Crkvenog odbora Korita prije desetak godina istraživali stručni suradnici Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine koju je vodio Ivica Žile. Tu se, između Korita i Saplunare, prema predaji bio iskrcao apostol sv. Pavao nakon brodoloma. Zanimljivo je da su te ostatke pronašli članovi Crkvenog odbora na čelu s Baldom Kraljem, a stručnjaci su njihove podatke tek verificirali i opisali [4]. Prema opisu radi se o jednoj ili dvije građevine koje su sačuvane do visine od pola metra. Ivica Žile je zaključio da se sasvim sigurno radi o crkvi uz koju se veže cisterna (o čemu drugdje ima mnogo primjera), a na zidovima s priklesanim kamenima zalivenim obiljem morta ima i tragova rimskih tegula, što znači da je tu ili u blizini bila neka građevina iz rimskog razdoblja.

Osnovno je obilježje jednobrodna pravokutna građevina raščlanjene unutrašnjosti i golih vanjskih stijenki. Bočni su zidovi raščlanjeni parom nasuprotnih lezena spojenih pojasnicama koji dijele unutrašnji prostor građevine u dva gotovo jednaka dijela. Apsidalni prostor unutrašnjosti crkve oblikuje središnja polukružna apsida s dvije manje bočne niše istog oblika, a apsida je izvana pravokut-

na. Čini se da je svod te crkve bio bačvast.

Za nedavnog smo obilaska Mljeta neuspješno pokušavali pronaći ostatke te crkve iako je do tog predjela nedavno probijena makadamska cesta. No ta nam je cesta više odmogla negoli pomogla jer je prekinula stare utabane staze koje su vodile do crkve. Stoga smo nakon dulje potrage po okolnim visovima za neoznačenim arheološkim ostacima morali odustati i o crkvi (ili crkvicama?) podatke crpiti iz dostupnih opisa, crteža i fotografija.

No upravo su svi ti proučeni podatci izazvali brojne nedoumice. Iako u svome članku [4] to uopće ne tvrdi, Žile na drugome mjestu [5], uzgredno i u kraćem uvodu u drugu problematiku, navodi da se radi o dvije crkve i pritom se poziva na svoj prijašnji članak. Tvrdi da se radi o dvije crkve: jednoj dvoapsidalnoj koja je građena u 5. ili 6. st., i koja se nalazi uokolo manje jednoapsidalne crkve s kraja 11. ili početka 12. st. Štoviše tvrdi kako bi jednobrodnu stariju crkvu trebalo svrstati među najjužnije primjere dvoapsidalnih crkava u našoj zemlji, oblikom istovjetnoj

crkvi Sv. Platona na Cresu. A to se niti u naznakama ne može uočiti ni u priloženom crtežu ni u fotografiji nakon arheoloških istraživanja. Djelomično se to ipak vidi na sačuvanoj fotografiji u reklami jednoga obližnjeg restorana, gdje se uočava široki južni zid. Vjerojatno su nakon objavljenog članka nastavljeni istražni radovi koji su otkrili obrise druge, veće i starije crkve, ali je o tom otkriću ipak bilo potrebno izvijestiti stručnu javnost.

Sumnjivo je i nešto drugo. Iako svi na Mljetu, pa i vrijedni članovi Crkvenog odbora Korita, crkvu (osnovnu ili kasnije u nju ugrađenu) nazivaju crkvom Sv. Pavla i to tumače apostolovim boravkom na otoku (uzgred tu legendu svojata jedan drugi otok sličnog imena – Malta, latinski Melita), Žile pronađene ostatke izrijekom naziva crkvom Sv. Petra i Pavla. To ni s čim ne potkrepljuje iako je, sudeći barem prema našim crkvama, zajedničko slavljenje te dvojice najpoznatijih apostola započelo mnogo stoljeća poslije i ne prije 15. st. Tako se sasvim sigurno nije mogla zvati crkva, ako uopće postoji, koju je on svrstao u 5. ili 6.



Crkva Sv. Pankracija (pogled sa sjevera)

stoljeće, a time se ujedno nepotrebno potire jedna lijepa i zanimljiva legenda o jedinom boravku jednoga od prvih apostola i misionara na našem tlu.

Određen nemar spomenuti autor pokazuje i prema ostacima jedne druge mljetske predromaničke crkve – crkve Sv. Pankacija, koju je Žile zajedno sa Zehrom Leznibat iz Zavoda za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Dubrovniku, istraživao od 1999. Čini se da ni o tim istraživanjima i konzervatorskim zahvatima nije ništa sustavno napisano, a Ivica Žile je spominje također uzgredno [5]. Crkva se nalazi na starom groblju ispod naselja Babino Polje, a svojedobno su je opisali Branimir Gušić i Cvito Fisković [6]. To je tlocrtno jednobrodna građevina s polukružnom apsidom s unutrašnje strane, a trapezoidnom s vanjske. Istraživanjima je utvrđeno da je izvorno bila pravokutna, a da je zbog stabilnosti naknadno zaštićena posebnim čvrstim zidom neobičnoga tlocrta. Prema sačuvanim ostacima čini se da je crkveni brod bio presvođen bačvastim svodom i poduprt parom pojasnica i nasuprotnih lezna. Crkva je svrstana na prijelaz predromanike i romanike i vjerojatno je građena krajem 11. ili početkom 12. st.

Nedavno smo posjetili ostatke te lijepe dvotravejne crkve, jedine koja je bila posvećena Svetom Pankraciju, iako su drugdje, primjerice na Šipanu i Pelješcu, na mogućnosti postojanja takvih svetišta upućivali toponimi (Supokrač i sl.). Riječ je inače o svecu dječaku (spomendan 12. svibnja), kojemu je u 4. st., kada je imao 14 godina, odrubljena glava zbog skrivanja jednog rimskog biskupa, a zaštitnik je protiv glavobolje, krivokletstva i proljetnih mrazova. Tijekom posjeta uočili smo da je crkva bila građena širokim i čvrstim zidovima, da s unutrašnje strane ima lijepo oblikovanu apsidu i niše te da je građena, barem prema rekonstrukciji, na kamenom povišenju. Uz

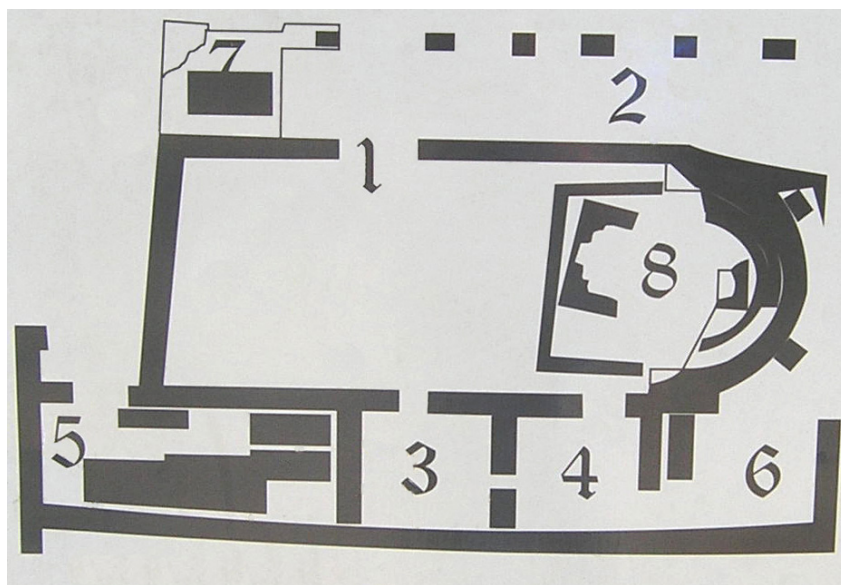
crkvu je bila pridodana još jedna građevina koja je vjerojatno izgrađena poslije.

Valja još reći da su manji spoliji predromaničkih pleternih ostataka pronađeni sjeverozapadno od Babina Polja u pravcu Blata na gotičkoj crkvi Sv. Mihajla, a nekih predromaničkih ili romaničkih ostataka ima i na crkvi Sv. Andrije u Babinom Polju.

Crkve otoka Lastova

Značajnih rimskih ostataka ima i na otoku Lastovu. Najpoznatiji su nalazi u Ublima, gdje je bilo i veće rimsko naselje koje još nije do kraja

nato koliko je naselje bilo veliko, a to je sada gotovo nemoguće ustanoviti zbog brojnih okolnih stambenih zgrada. Arheološka je istraživanja 1983. nastavio i Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Splita kada je otkriven kameni sustav bazena u koji se sustavom kanalice dopremalo ulje s viših predjela. Prema svim prikupljenim materijalnim ostacima zaključeno je da je rimsko naselje u Ubliju utemeljeno najvjerojatnije za vladavine cara Augusta (27. pr. Kr. - 14.) i da se život na tome mjestu odvijao najmanje do cara Konstantina Velikog (306. - 337.).



Tlocrt bazilike Sv. Petra u Ublima na Lastovu (presnimljeno s ploče pokraj ostataka): 1 – ulaz, 2 – predvorje s trijemom, 3-4 – prostorije za obrede, 5-6 – sarkofazi i grobovi, 7 – zidani grob, 8 – kapelica i ranoga srednjeg vijeka

istraženo, ali je arheološko nalazište dijelom i uništeno gradnjom ribarskih skladišta i tvornice ribljih konzerva prije I. i II. svjetskog rata. Ipak talijanski je istraživač Pietro Marconi [7] uoči gradnje tvornice 1933. (već dugo napuštene) temeljito ispitao nalazište, posebno buduće gradilište tvornice i zaključio da je Ubli bila luka preko koje se trgovalo vinom i uljem koje se prerađivalo u gospodarskom dijelu naselja. Pronašao je naime zgrade, bazene, mlince, preše, velika skladišta te brojne ulomke amfora. Nije međutim poz-

No gotovo je sigurno trajalo i mnogo dulje jer je još Marconi 1933. iskopao ostatke velike starokršćanske bazilike, a one su se počele slobodno graditi tek pošto je Milanskim ediktom iz 314. godine kršćanstvo priznato kao državna religija. Jednobrodna je bazilika bila stiješnjena uz brijeg s južne strane, a pročelje joj je bilo gotovo na morskome žalu. Bila je duga 17 m, a široka 6,75 m, izgrađena od neobrađenog kamena i ožbukana, a polukružna je apsida bila učvršćena kontraforima. Sa sjeverne je strane ulaz vodio kroz narteks, a

čini se da je svetište bilo ograđeno tankim mramornim pločama. S južne su strane bile četiri male prostorijske, a u jednoj su pronađeni grobni sarkofazi.

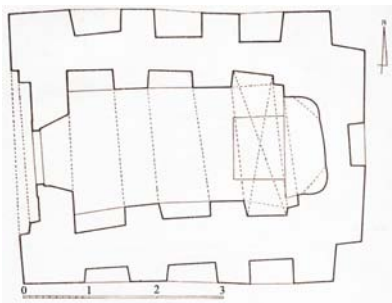
Općenito lastovska bazilika izgledom podsjeća na salonitanske crkve, iako je skromnija i jednostavnija, a prema ostacima u grobovima zaključuje se da je građena u 5. ili 6. stoljeću. U svakom slučaju definitivno je napuštena u 7. st., baš kao i cijelo naselje, vjerojatno nakon gusarskog pustošenja. Bazilika je bila posvećena sv. Petru pa se stoga i zaljev u Ublima nazivao Luka sv. Petra. Danas su njezini ostaci konzervirani i zaštićeni.

No to nije jedina crkva Sv. Petra na tome položaju u Ublima. U apside je bazilike bila otkopana mala srednjovjekovna crkvice koju Marconi nije datirao no prema širokim zidovima, ugaonim polupilastrima i polukružnoj apsidici čini se da je bila ranosrednjovjekovna. Cvito Fisković [8] pretpostavlja da je izgrađena nakon rušenja starokršćanske bazilike kako se staro svetište ne bi zaboravilo.

No u blizini je bila izgrađena još jedna crkva Sv. Petra, vjerojatno pošto su ostaci bazilike i srednjovjekovne crkvice bili prekriveni debelim naslagama zemlje [9]. Bila je također izgrađena uz staro svetište, a potpuno je srušena tijekom gradnje ribarskog naselja (1933.-1936.). Neki su je stručnjaci imali prilike vidjeti, poput Frane Radića koji u nju nije ulazio, jedino je potvrdio da je bila bez apside. Spomenuo je da su seljaci tvrdili kao je imala unutarnje lezene, a to tvrdi i Fisković [8] koji je razgovarao s osobama koje su bile u njezinoj unutrašnjosti. Imala je nepravilni četverouglasti oblik i ograđeno dvorište pred pročeljem, a sudeći prema jedinjoj sačuvanoj fotografiji i jednu manju pridodanu prizemnicu. No to nije kraj s crkvama posvećenim sv. Petru u Ublima jer su talijanske vlasti prije II. svjetskog rata u blizini izgradile još jednu istoimenu

crkvu. Ta je crkva izgrađena i obložena pročelnom opekom potpuno odudara od lastovske i dalmatinske tradicije, a značajno se razlikuje od okolnih stambenih zgrada.

Najstarija je sačuvana lastovska crkvice Sv. Luke koja je izgrađena uz put što je nekad vodio iz Lastova do Ublja. Ta crkva ima sve značajke



Tlocrt crkve Sv. Luke na Lastovu



Crkva Sv. Luke

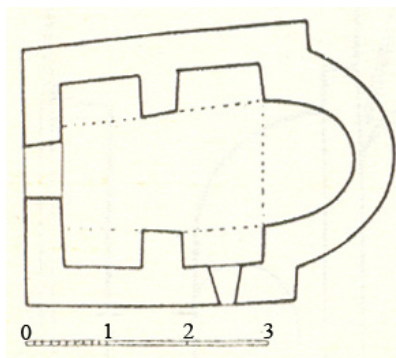
predromaničkih sakralnih jednobrodnih građevina i najvjerojatnije je izgrađena u 11. st. Zidana je nepravilnim kamenjem. Na pročelju joj je upisan konstruktivni luk, a na pobočnim su zidovima po tri lezene koje oblikuju vitke udubine spojene lukovima. Jedna se takva niša nalazi i usred pravokutne apside. U presvođenoj unutrašnjosti nalazi se polu-

kružna apside, a na pobočnim su zidovima po tri potpornjaka s nišama između. Tom raščlanjenošću ova malena crkva na osami pokazuje izrazitu težnju prema monumentalnosti i slikovitosti. Krov joj je bio pokriven kamenim pločama, a zidovi su bili prekriveni žbukom u kojoj su bili komadići antičke opeke. Nije imala nikakvih kamenih ni pleternih ukrasa, a sadašnji okvir vrata potječe iz 19. st. Nad njim je i mali okrugli otvor, jedini prozor na cijeloj crkvi. Uz sjeverni je zid naknadno pridodana zgrada sa dva široka otvora, u koju su se vjernici sklanjali za nevremena. Inače je sv. Luka evanđelist pratio sv. Pavla u njegovim misijskim putovanjima, a prema predaji propovijedao je u Dalmaciji, Italiji i Galiji. U ranim je kršćanskim vre-

menima slavljem kao zaštitnih pomoraca i ribara.

O njoj su pisali F. Radić i E. Dyggve, a za talijanske je okupacije bila potpuno zapuštena. Obnovljena je 1954. godine [8] [9].

Crkvice Sv. Ciprijana ili Čebrijana (C. Fisković piše i Ćibrijana) nalazi se na brijegu iznad uvale koja se na



Tlocrt crkve Sv. Ciprijana

kon II. svjetskog rata nazivala Skriivena luka, a za talijanske okupacije Porto Rosso, dok Antun Jurica u svojoj opsežnoj monografiji [9] drži da je ispravno Portorus (pri čemu riječ rus potječe od staroslavenske riječi koja znači crven). Inače na našoj obali ima malo crkava posvećenih Sv. Ciprijanu (210. – 256.), crkvenomu ocu, kartaškomu biskupu i mučeniku pogubljenom za Valerijanovu progona, kojega se inače drži nebeskim zaštitnikom od razbojničkih i gusarskih prepada.



Pogled na crkvu Sv. Ciprijana

Starost je crkvice zbog rustičnosti i kasnijih čestih preinaka gotovo nemoguće odrediti. No na njezinu starost upućuju dugoljasto nepravilno

kamenje zidova prekriveno obilnom žbukom, unutrašnji obodni zidovi s po jednom središnjom lezenom koja drži dva luka, pročelje s uskim vratima bez dovratnika i nadvratnika, polukružna apsida te sitni prozor. Stoga se pretpostavlja da je građena u 11. st. iako lukovi na unutrašnjim pobočnim zidovima mogu potjecati i iz romanike. U arhivskim spisima postoji podatak da je obnovljena 1639., a potom još u više navrata. Crkva inače danas djeluje prilično trošno i zapušteno iako se čini, povremeno posjećuju vjernici.

Prema predaji nekad su davno stranci, prema izgledu Grci (Bizantinci), kriomice otkopali i odnijeli blago zakopano pod crkvenim oltarom.

Odavno se znalo za postojanje crkve Sv. Jurja na otoku Prežbi (Priježbi, Priještapu), koji se nalazi u zaljevu Veljem Lagu pokraj otočića Makarca i na koji se nekad moglo s glavnog otoka prelaziti za oseke, a sada je uski prolaz (Pasadur) premošten.

To je također bila srednjovjekovna crkva iz predromanike ili romanike koja je potpuno srušena između dva svjetska rata. Opisao ju je Frane Ra-

dić [10] i za njega je ona mala kopija Sv. Luke, s četverouglastom apsidom u unutrašnjim lezenama koje su podupirale svod. Imala je uski nadvratnik natkriven polukružnim zabatom po kojemu se razlikovala od svih lastovskih crkava. Vjeruje se da je ipak izgrađena u drugoj polovici 11. st.

Bila je posvećena sv. Jurju, zaštitniku pastira i njihove stoke. Moguće je da su ju izgradili doseljenici s Brača koji su ovdje živjeli kao pastiri. Po crkvi je cijela zaštićena luka dobila ime – Jurjeva luka.

Crkva se prema zaključcima lastovske skupštine iz 1651. održavala i popravljala doprinosima ribarskih družina, ali je već krajem 19. st. bila u ruševnome stanju. Tada je biskup Gjivoje pokraj nje izgradio kuću za odmor i privatnu kapelicu koja i danas stoji, unatoč činjenici da je na tom prostoru bila velika vojarna negdašnje vojske.

I na lastovskim otocima postoje tragovi starih crkava. Tako se na otoku Stomorini u Donjim školjima, koji se nalaze nadomak istočnog dijela Lastova, još vide ostatci crkvice Sv. Marije po kojoj je otok i dobio ime. Crkva je imala polukružnu apsidu, a pročelje i prednji dio gotovo su potpuno nestali. Vjeruje se da je pripadala predromaničkim crkvama, a njezine su dimenzije bile 7,55 x 4,4 m.

Na Sušcu, najvećem otoku zapadnoga Lastovskog arhipelaga, koji je od Lastova udaljen 23 km (12,5 nautičkih milja) ima tragova sakralnog graditeljstva. Taj je otok vjerojatno bio naseljen u prapovijesti, a ima ruševina antičkih građevina te ostataka dvaju crkvice. Te se crkvice nalaze iznad luke Portić, donekle zaštićenoj od jakih vjetrova. Jedna je predromanička, a druga ima gotičkih tragova i vjerojatno je građena u 15. st.

Za predromaničku crkvicu Cvito Fisković [8], koji ju je detaljno proučavao, drži da je građena početkom 12. st. i da je to možda crkva Sv. Nikole koja se sredinom tog stoljeća



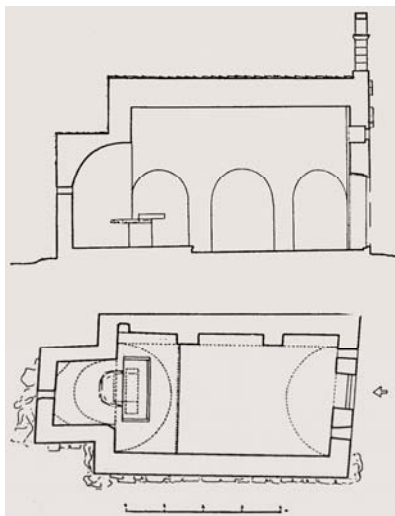
Ostaci crkve Sv. Nikole na Sušcu

spominje u buli pape Anastazija IV. kao posjed benediktinske opatije s Monte Cassina u Italiji. To dijelom potvrđuje i postojanje okolnoga građevnog sklopa s ostacima rimske cisterne. Crkva je zidana nepravilnim kamenom, koji je s unutrašnje strane bio ožbukana, a u žbuci ima ulomaka rimske opeke. Velik je dio svoda glavne lađe porušen, ali se još po pobočnim ostacima može uočiti da je bio trodijelan i da je srednji uzdužni dio bio povišen, pa je stoga crkva pružala dojam bazilike. Takve krovove imaju crkve Sv. Ivan u Bolu na Braču i Sv. Mihovil u Igranima. Mala apsida izvana četverouglasta, a iznutra polukružna, u vrijeme istraživanja (šezdesete godine prošlog stoljeća) još je bila presvođena, a na pobočnim su zidovima pilastri oblikovali tri uzdužne niše s polukružnim završetkom. Nisu međutim pronađeni nikakvi reljefni ukrasi ni raščlanjeni profili.

Crkve na otoku Visu i okolnim otocima

Kolikogod otok Vis obiluje antičkom graditeljskom baštinom, podjednako ima malo tragova srednjovjekovnog graditeljstva. Čini se da je taj istureni pučinski otok znatno stradao nakon

propasti Zapadnoga Rimskog Carstva, vjerojatno od čestih gusarskih nasrtaja. To je prisililo preostalo otočko stanovništvo da se povuče u unutrašnjost, a rijetke su sakralne građe-



Presjek i tlocrt crkve Sv. Mihovila na Visu

vine građene vrlo skromno. Dosad nije otkrivena ni jedna predromanička crkva, a najstarija se pronađena može svrstati tek u ranu romaniku. To je crkva Sv. Mihovila, smještena na uzvisini pokraj strmoga starog puta između dva glavna viška naselja.

Cvito Fisković [11] naziva tu crkvu i Sv. Mihajlo, vjerojatno prema ana-

logiji kako su tog anđela i komandanta nebeske vojske nazivali na dubrovačkom području. Ujedno tvrdi da je crkva bila u vlasništvu benediktinskoga samostana na Biševu već u 12. st. te da se odlikuje prijelaznim načinom gradnje iz predromaničkoga u romanički stil. To se očituje u dugoljastom kamenju, zidanim dovratnicima, malo okruglom prozorčiću sred pročelja te u drugim četvrtastim manjim prozorima. U unutrašnjosti su tri udubine na južnome zidu odijeljene lezenama koje izravno izrastaju u široke lukove te dvije ugaone zasvođene trompe koje čine prijelaz iz kvadratične apside na polukružni svod. I oltarna je menza uzdignuta na zidani četvrtasti stupac. Po svim je tim oznakama crkva slična mnogim predromaničkim i ranoromaničkim crkvama u Dalmaciji iz 11. i 12. st. Ipak vjerojatno pripada 12. st. jer nema nikakvih pleternih reljefa, ali takvi reljefi nisu na Visu nigdje pronađeni.

Crkvi je u 14. st. na pročelju podignuta preslica za zvono. Krajem 16. st. bila je u ruševnom stanju pa je za njezinu obnovu Komižanin Juraj Jakova Bogdanov 1613. u svojoj oporuci namijenio određen iznos. Tragovi popravka uočavaju se na prednjem i sjevernom zidu i na njima, vjerojatno zbog toga, nema starih udubina ni lezena.

U Komiži je na brežuljku krajem 13. st. izgrađen veliki benediktinski samostan s crkvom Sv. Nikole, a nalazi se sučelice benediktinskom otoku Biševu i podno benediktinske crkve Sv. Mihovila. Taj se veliki sklop i danas naziva Muster (manastir), iako su ga pripadnici toga samostanskog reda odavno napustili.

No upravo na susjednom otoku Biševu postoji crkvica za koju je sasvim sigurno da je građena u 11. st. i vjerojatno je bila predromanička. O tome ima i pisanih tragova. Naime splitski je svećenik Ivan Gaudijev Grlić 1050. na Biševu izgradio crk-



Crkva Sv. Silvestra na Biševu

vicu Sv. Silvestra i uz odobrenje neretvanskog kneza Berigoja predao ju na upravljanje benediktincima s Tremitskih otoka, a oni su ga zauzvrat primili u svoj red. Upravo je tom darovnicom na Biševu začel benediktinski samostan. A tamošnja je crkva među rijetkima u Dalmaciji (ima ih u nekoliko u Istri te jedna u Zadru) posvećena svecu i papi Silvestru I. koji je bio 32. nasljednik sv. Petra (314.-335.) i za čijeg je pontifikata kršćanstvo dobilo pravo javnosti. Štoviše on je prema legendi i krstio cara Konstantina Velikog, a spomen-dan mu je 31. prosinca, na dan kada je umro.

Crkva je dakle postojala u 11. st., ali danas gotovo da nije ništa sačuvala od svog pretpostavljenoga predromaničkog izgleda. Ona je tijekom stoljeća stalno mijenjala svoj oblik. Sadašnja crkva vjerojatno potječe iz 14. st. jer je presvođena gotičkim svodom opasanim pojasnicama koje se naslanjaju na šest zidnih lezera spojenih lukovima. S vanjske su strane svod i zid poduprti jakim i niskim kontraforima, od kojih je onaj u glavno pročelje gotovo trostruko širok, a to je vjerojatno uzrokovano brzim saniranjem konstruktivnih problema.

Čini se da je od stare Grlićeve crkve ostala tek polukružna jaka apsida sa

središnjim prozorčićem te, kao i kod mnogih drugih nadogradnja, veći dio temelja. Čini se da je predromanički nadvratnik uporabljen kao spolij na baroknim vratima susjednog dvorišta. Apsida je sa sjevera ograđena samostanskim zidom koji se proteže prema jugu. U zidu su strijelnice za obranu od mogućeg neprijatelja i to su jedini vidljivi ostatci staroga biševskog samostana iz kojega se u 13. st. razvio mnogo veći i bolje utvrđen samostan iznad Komiže. Vjerojatno bi se ostali dijelovi samostana pronašli iskapanjima s južne strane crkve koja su, barem zasad, izostala. Zanimljivo je da se u gotovo svim prospektima te ruševine samostana navode kao stara crkva Sv. Sebastijana [11].

Biševo se nalazi na staroj transjadranskoj prometnici između dviju obala koja je preko Pianose i Tremita spajala Monte Gargano s Komižom i rtom Ploča pokraj Trogira, a druga je linija preko Palagruže išla na Sušac te Korčulu i kopno. Linija između talijanskog kopna i Biševa nazivala se u ranom srednjem vijeku i benediktinski put, jer je taj red imao samostane na Tremitima, Biševu, Svetom Andriji i u Komiži. Tim se putem širio utjecaj kršćanstva prema istočnoj jadranskoj obali i unutrašnjost Balkanskog poluotoka. Na

Palagruži je bila crkva Sv. Mihovila Arkandela i posljednjih su se godina tamo obavljala arheološka istraživanja. Pronađeni ostatci svjedoče tek o crkvi iz 18. st. Što se dogodilo sa starom crkvom nije poznato.

Slično je i s benediktinskim samostanom i crkvom Sv. Andrije na istoimenom otoku koji se prije zvao i Svetac. Tamošnja je crkva iz 13. st. koja je vjerojatno izgrađena na ruševinama stare predromaničke. O tome svjedoče predromanički spoliji ugrađeni u cementnu ogradu zdenca.

Jedina predromanička crkva na Korčuli

Na otoku Korčuli pronađeno je mnogo materijalnih dokaza života iz prapovijesti, a još više tragova iz grčke i rimske nazočnosti. Uostalom i samo ime otoka grčkog je podrijetla – *Korkyra Melaina* (Crni Krf). Osobito je mnogo tragova grčke nazočnosti pronađeno na zapadnome dijelu otoka (Potirna i Blato), gdje se još vjeruje da je bila najstarija grčka naseobina s otoka Knidosa. Na Korčuli (na Koludrtu u Lumbardi) pronađen je i najstariji poznati zapis na hrvatskome tlu (Lumbardska pšefizma iz 4. st. pr. Kr.) o osnivanju naseobine grčkih doseljenika s Visa. No čini se da s tim nalazima ipak nije sve u redu. Unatoč brojnim mjestimičnim tragovima grčke nazočnosti na zapadnome dijelu otoka nema naznaka o postojanju većeg naselja. Isto tako na istočnome dijelu otoka, u blizini mjesta gdje je otkriven slavni zapis, pronađeno je nekoliko starih grobova, ali nema tragova naselja. Vjerojatno su Isejci počeli s osnivanjem naselja na Korčuli, ali su se potom iz nekog razloga predomislili. Također nema ni tragova neke veće rimske nazočnosti iako oko plodnog i vodom bogatog Blatskog polja ima tragova rimskih *villa rustica*.

Još je složeniji slučaj s predromaničkim crkvama za koje se dugo vjerovalo da ih na otoku uopće nema. Do-

duše zna se da brojne starokršćanske crkvice na otočićima ispred grada Korčule (koje smo prikazali u prošlom napisu) imaju svoje mnogo mlađe sljednike u obližnjoj Korčuli i na Badiji. Pronađeni su i neki tragovi pleterne ornamentike (groblje Sv. Vida u Žrnovu, ulomak u korčulanskoj rivi, uzidana greda u zidu zgrade u Korčuli...), ali se dugo vjerovalo da što se tiče predromaničkih crkava Korčula slijedi sudbinu susjednog Visa.



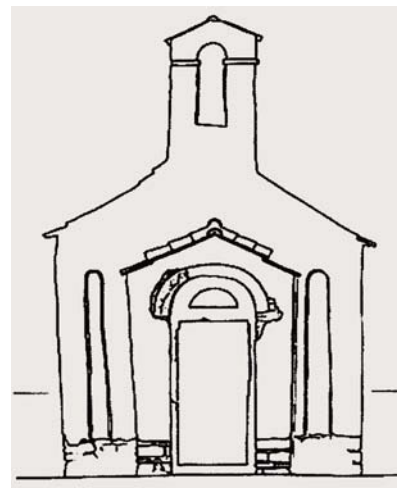
Crkva Sv. Kuzme i Damjana snimljena s jugoistoka

Ipak 1969. tijekom prvih istraživanja crkvice Sv. Kuzme i Damjana u Zablauću pokraj Blata, koja je jedini poznati spomenik predromaničkog graditeljstva na otoku, otkriveno je nekoliko ulomaka [1] iz starokršćanskog doba. Radi se o fragmentima od bituminoznog vapnenca: stupcu oltarne pregrade s bočnim utorima za pregradne ploče, gornjem završetku podnožja oltara i ulomku kružnog presjeka koji je vjerojatno bio u oltarnoj pregradi. Svi bi ti ulomci trebali pripadati nekom većem i nepoznatom kršćanskom svetištu iz 6. st.

Crkva Sv. Kuzme i Damjana prvi se put u povijesnim izvorima spominje tek 1363., a posljednja je uvrštena u popis starohrvatskog graditeljstva u Dalmaciji. Dotad je vjerojatno osta-

la nezamijećena zbog većih naknadnih preuređenja. Naime crkva koja je, kako se čini, građena početkom 12. st. u stilu rane romanike, doživjela je naknadna preuređenja nakon rušenja svoda, a to se vjerojatno dogodilo dvjestotinjak godina nakon izgradnje [12]. Tada joj je izgrađen novi neraščlanjeni šiljati svod u obliku prelomljenog luka kakav se radio u gotičkom graditeljstvu u našem primorju.

Inače radi se o jednostavnom zdanju



Crtež glavnog pročelja crkve Sv. Kuzme i Damjana

Crkva je nedavno doživjela temeljitu rekonstrukciju, ponajprije zalaganjem posebnog odbora koji je obnavljao stare crkvice oko Blata. Istražne su radove obavljali Konzervatorski odjeli iz Splita i Dubrovnika, a u obnovi su od 1999. do 2002. sudjelovale splitske tvrtke *N&N projekt* i *SIG*. Tijekom istražnih radova utvrđeno je da je crkva izgrađena na živom kamenu, a ne na starokršćanskom svetištu kako se prema pronađenim fragmentima pretpostavljalo.

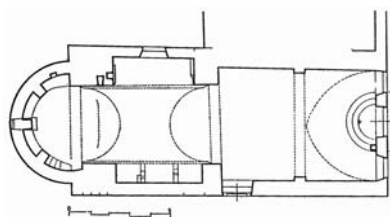
U rekonstrukciji je zadržan postojeći gotički krov, a uglavnom su zadržane i kamenom ispunjene niše, ponajprije da se sačuva neobičan i nedovoljno razjašnjen crtež jedne pomorske bitke. Ipak nije sasvim objašnjen sustav razrade bočnih zidova niti prvotnoga srušenog svoda. Ipak radi istinitosti povijesne gradnje otvorene su niše u svetištu i na prednjem dijelu. Crkva je inače ožbukana i iznutra i izvana, a pokrivena je kamenim pločama [13].

Pokraj crkve pronađeno je nekoliko rustičnih srednjovjekovnih grobova, a ima mnogo ostataka rimske keramike, crjepova i posuda. Stoga se ipak pretpostavlja da je crkva nastavak nekoga obližnjega ranokršćanskog svetišta, a na to upućuju i sveci kojima je crkva posvećena i koji su jako štovani u prvim godinama krš-

ćanstva. Inače Kuzma i Damjan su sveta braća i liječnici, koji su stradali 304. u Liziji tijekom Dioklecijanovih progona, a spomendan im je 26. rujna.

Crkve na otocima Hvaru i Šćedru

Čini se da je prva bogomolja u Starome Gradu na Hvaru i na cijelom otoku građena u 5. st. u jugoistočnom kutu u blizini gradskih bedema. Građena je na zidovima starije zgrade, možda i u onoj u kojoj se je prije tajno sastajala starokršćanska zajednica. Na tome je mjestu u 6. st. izgrađena dvostruka bazilika koja je bila posvećena Bogorodici, a danas se naziva Sv. Ivana i sačuvani su samo prvotni rasponi njezine sjeverne građevine. I. Fisković [1] pretpostavlja da je ime dobila po porušenoj i sada otkopanoj krstionici, a da se do drugog dijela građevine s krstionicom dolazilo kroz otvor u južnome zidu čiji se obrisi još naziru. Glomazna apsida pravilnog tlocrta ujedno predstavlja izvorni oblik drevnoga začelja. No to se ipak ne može izriječkom tvrditi jer su zidne plohe u više navrata krpane raznovrsnim klesancima, pa je crkva, posebno u apsidu, pretrpjela brojna nadozidavanja i preinake. Istodobno se prema obilnim namazima žbuke ne može utvrditi redosljed nastajanja, iako su na taj način ponajprije oblikovane niše i svodovlje. Ipak čisti zacrtani obris, koji je na krajevima potkovičasto izvinut, upućuje na ranokršćanski nastanak crkve, a na to upućuje i sedlasta apsida, kojoj visinu otkriva sadašnji trijumfalni luk. Stoga nema nikakve dvojbe da je na rubu antičke Pharie, u blizini pretpostavljenih



Tlocrt crkve Sv. Ivana (Sv. Marije) u Starom Gradu



Pogled na crkvu Sv. Ivana

istočnih gradskih vrata, bila ranokršćanska crkva posvećena Sv. Mariji. Za preciznije spoznaje bit će potrebna temeljitija istraživanja, posebno stoga što se radi o složenoj crkvi golemih razmjera uklopljenoj među okolne zgrade, koja je temeljito obnovljena u srednjem vijeku.

Za starokršćansku je arheologiju i za poznavanje života kasne antike na našim prostorima vrlo značajno otkriće na otoku Šćedru smještenom uz južnu obalu Hvara koji je bio naseljen u prapovijesti, a ima i ostataka rimskog mozaika. Uostalom ispred se ovog otoka, tada zvanog Tauris, 47. pr. Kr. odigrala slavna pomorska bitka između Cezarovih i Pompejevih brodova. Na otoku se u uvali Mostir nalazi dominikanski samostan iz 16. st. koji je napušten u 18. st. i sada je u ruševnom stanju. No u tom je samostanu za svetište novopodignute crkve iskorištena zatečena ranosrednjovjekovna crkvice. Očito je da se na položaju samostana nalazilo manje svetište s pripadajućim zgradama kao dijelovima jedinstvene, možda i samostanske cjeline.

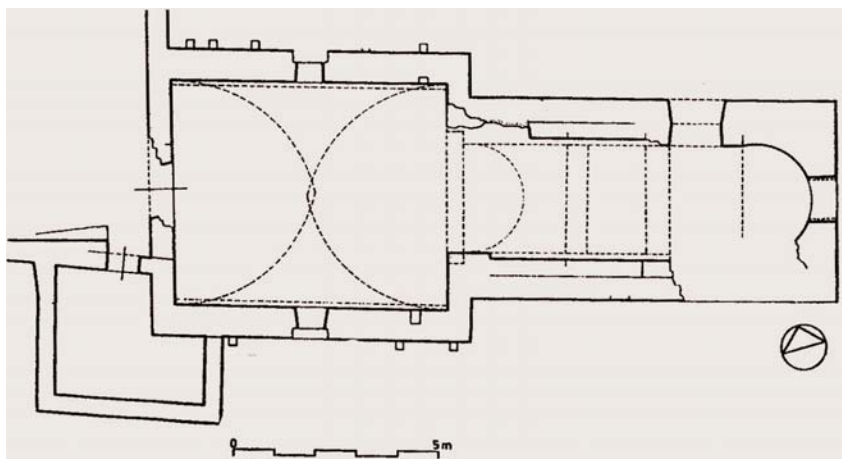
Na Šćedru su rađena arheološka istraživanja pod vodstvom Josipa Stošića, a o njima je izvijestio Igor Fis-

ković [1]. Riječ je o vrlo jednostavnom zdanju oivičenom golim pravokutnim zidovima koji završavaju polukružnom apsidom učahurenom u zid. To je rijedak primjer takve građevine na južnom Jadranu kojoj se usred tjemena nalazi jedini oveći prozor. Pravokutni otvor ulazi u lučni završetak preko svinutog profila na kamenu klasenacu u kojem je usjek za tranzenu.



Samostan u uvali Mostir na Šćedru

Način zidanja netesanim lomljenicima zalivenim obilatom spojevima morta još je vidljiv u apsidu i na vanjskome zidu s južne strane. To ujed-



Tlocrt ostataka crkve u uvali Mostir

no svjedoči o kasnoantičkom podrijetlu crkve. U lađu je naknadno (vjerojatno u 12. st.) ugrađena romanička okvorna konstrukcija, a umjesto dotadašnjega krovnog pokriva s otvorenom tavanicom uzdignut je bačvasti svod. Ujedno je apsida sa svojom stiješnjenom kalotom ostala nedirnuta. Ta je druga crkva, koja je u mjerama bila istovjetna prvoj i jedino sužena za debljinu svodnih nosača, poslužila kao prezbiterij kada su redovnici podigli svoju novu crkvu.

Na Hvaru više nema ni ranokršćanskih ni predromaničkih crkvice, iako je još 548., kada je istočnogotski kalj Tortila razorio biskupsko sjedište u Maccurumu (Makar iznad Makarske), biskupija neko vrijeme bila u Pharii. Povećanju tog broja nisu pridonijeli ni domoljubljem nadahnuti pokušaji Nikše Petrića [14]. Petrić je nabrojio čak pet ruševina crkava, a za neke je priložio fotografije i tlocrte. To su crkve Sv. Vida iznad Vrbanja, Sv. Vida iznad Grabja, Sv. Barbare u Dolu, Sv. Petra u Vrbovskoj i Sv. Luke u uvali Crkvina pokraj Jelse. Ipak sudeći prema priložima nije riječ o predromaničkim crkvama, a

za to nema nikakve potvrde ni u stručnoj literaturi. Vjerojatno se radi o crkvama iz kasnijeg razdoblja iako bi, primjerice, crkva pokraj Grablja, koja je čini se i sačuvana, zasluživala da ju se temeljito istraži.

Zaključak

U napisu su prikazane sve ranokršćanske i predromaničke crkve s Mljeta, Lastova, Visa, Korčule i Hvara, a opisane su i crkve koje postoje na okolnim otocima. Iako se radi o prostorno velikom području, broj tih crkvice, djelomice s izuzetkom Mljeta i Lastova, veoma je malen i gotovo neznatan. Čini se da ih ukupno mnogo više ima na Šipanu ili na poluotoku Pelješcu.

U napisu se nije ulazilo u razloge ni u objašnjenje te pomalo neobične pojave. Nekako se čini da vrijeme hrvatskog naseljavanja ovih područja i njihovo kasnije pokrštavanje krije još mnogo nepoznanica koje bi tek trebalo razotkriti.

Pripremili: dr. sc. Krešimir Regan,
Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Fisković, I.: *O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja*, zbornik radova sa skupa: Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Split, 1980.
- [2] Mohorovičić, A.: *Prikaz poznavanja arhitekture na otoku Mljetu*, Beritićev zbornik, Dubrovnik, Društvo prijatelja dubrovačke starine, 1960., 25-32
- [3] Dabelić, I.: *Mljet – zeleni otok*, Turistička naklada, Zagreb, 2004.
- [4] Žile, I.: *Starohrvatska crkva Sv. Petra i Pavla na lokalitetu Crkvina – otok Mljet*, Obavijesti Hrvatskoga arheološkog društva (1996.) 2, 31-34
- [5] Žile, I.: *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Matica hrvatska, Dubrovnik, 2003.
- [6] Gušić, B., Fisković, C.: *Otok Mljet: naš novi nacionalni park: antropogeografski pregled i kulturno historijski spomenici*, JAZU, Zagreb, 1958.
- [7] Marconi, P.: *Antichità di Lagosta*, Boll. Archeologico Comunale di Roma (1936.), LXII., (poseban otisak)
- [8] Fisković, C.: *Lastovski spomenici*, Konzervatorski zavod Dalmacije, Split, 1966.
- [9] Jurica, A.: *Lastovo kroz stoljeća*, Matica hrvatska, Lastovo, 2001.
- [10] Radić, F.: *Crkvice hrvatsko-romaničkog sloga na Lastovu*, Starohrvatska prosvjeta (1904.), VIII., sv. 1-2, 31
- [11] Fisković, C.: *Spomenici otoka Visa od IX do XIX stoljeća*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (1968.), 17., 61-74; 150-151
- [12] Fisković, I.: *Crkvice sv. Kuzme i Damjana u Zablacu na Korčuli*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (19809.), 21., 159-175
- [13] Fisković, I.: *Spomenici srednjeg vijeka u Blatu i okolici*, zbornik radova sa skupa: Blato do kraja 18. st., Blato, 2003.
- [14] Petrić, N.: *Crkve od 5. do 13. stoljeća na području grada Hvara*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji - Prijatelj zbornik I, (1992.) 32., 181-192